

УДК 332.3 : 631.14

О. С. Будзяк,

к. е. н., Рада по вивченню продуктивних сил України НАН України

ВПЛИВ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ СПЕЦІАЛІЗАЦІЇ НА РІВЕНЬ ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

Висвітлено екологічний стан сільськогосподарських земель та рівень їх використання. Досліджено вплив рівня використання земель на результати сільськогосподарського виробництва підприємств та обсяги виробництва сільськогосподарської продукції регіонів, а також важливу роль при цьому спеціалізації.

The ecological condition of agricultural lands and level of their development is analysed. Influence of a level of use of lands on results of an agricultural production of the enterprises is certain. Ways of improvement of specialization of agricultural productions are offered.

Ключові слова: сільськогосподарські землі, спеціалізація сільськогосподарського виробництва, використання сільськогосподарських земель.

Keywords: agricultural lands, specialization of agricultural productions, an agricultural production.

ВСТУП

Головне місце в життєзабезпеченні населення держави посідають продукти харчування, виробництво яких залежить від економічної стабільності сільськогосподарського виробництва та рівня використання продуктивного потенціалу сільськогосподарських земель. Згортання процесів відтворення у виробництві та призупинення оновлення матеріально-технічної бази основних виробників сільгосппродукції сприяло зниженню рівня споживання населенням продуктів харчування, а разом з цим і послабило продовольчу безпеку держави (табл. 1).

Незважаючи на це, сьогодні в умовах глобальної фінансово-економічної кризи в усіх ка-

тегоріях господарств загальний обсяг виробництва продукції сільського господарства навіть дещо збільшився. Так, за 2008 рік у порівнянні з 2007 роком обсяг виробництва сільгосппродукції зріс на 17,5 %, а за січень-квітень 2009 року порівняно з відповідним періодом 2008 року — на 2,1%. Найбільш стійку тенденцію до зростання виробництва сільськогосподарської продукції показують товарні сільськогосподарські підприємства: 35,2 % у 2008 році та 7,3 % у 2009 році, тоді як в господарствах населення, навпаки, відмічається зростання обсягів виробництва у 2008 році на 5,8 % та їх скорочення на 1,6 % у 2009 році.

У рослинництві загальний обсяг виробництва продукції у 2008 році зріс на 30,5 %, в пер-

шу чергу це стосується виробництва пшениці, кукурудзи на зерно, ячменю, жита, вівса, проса, гречки. Основною причиною такого зростання є збільшення посівних площ відповідних сільгоспкультур та сприятливі кліматичні умови.

У тваринництві ситуація дещо інша, оскільки загальний обсяг виробництва галузевої продукції у 2008 році зріс всього на 1%. Відповідно реалізовано на забій у 2008 році 2,7 млн т худоби та птиці (у живій вазі), що на 1,5% менше 2007 року, в той час як в 2009 році — на 2% більше у порівнянні з відповідним періодом 2008 року. В кризовий період відмічено відсутність приросту поголів'я худоби, а також скоротилось виробництво молока на 4,1%.

ПОСТАНОВКА ЗАДАЧІ

Незважаючи на позитивні тенденції, Україну ще не можна віднести до держав з достатнім рівнем продовольчої безпеки. Це пов'язано насамперед з тим, що обсяги вітчизняного виробництва продовольчих товарів досі не відповідають потенційним потребам населення. Важливим залишається питання щодо раціонального і екологічнобезпечного використання сільськогосподарських земель та оцінка впливу територіальної спеціалізації на рівень використання земель сільськогосподарського призначення. Власне, ці проблеми і стали предметом розгляду в даній статті.

РЕЗУЛЬТАТИ

Українське сільське господарство, його стан, проблеми та подальший розвиток найбільше залежать від наявності земельних площ, кількості працездатного населення і наявності капіталу, представленого в будівлях, машинах, багаторічних насадженнях, поголів'ї худоби та птиці тощо. Маючи в користуванні 36,75 млн га сільськогосподарських угідь, з яких біля 31 млн га — орні землі, та 15,4 млн осіб сільського населення, з якого 54% перебувають у працездатному віці, ми вправі розраховувати на вирішення продовольчої безпеки держави. Проте наявність, власне, зазначених вище умов та їх використання не є запорукою отримання високих результатів господарювання, про що свідчать сьгоднішні реалії стану сільського господарства. Так, при максимальній урожайності зернових 82,2 ц/га (Нідерланди) та середній урожайності в світі — 30,5 ц/га ми в найурожайніші роки на найродючіших чорноземних ґрунтах збираємо 30—35 ц/га; цукрових буряків — 275 ц/га при максимальній — 842,4 ц/га (Швейцарія) та середньосвітової — 444,8 ц/га. Аналогічна ситуація стосовно виробництва м'яса і молока. В країнах Європи виробляють м'ясо всіх видів (у забійній вазі) від 100 до 400 кг на особу (Данія), у нас — 38 кг;

Таблиця 1. Динаміка споживання продуктів харчування

Споживання продуктів на одну особу за рік, кг	1990	2000	2007	2007 р. у % до 1990 р.
м'яса та м'ясних продуктів	68,2	32,8	45,7	67
молока та молочних продуктів	373,2	199,1	224,6	60
хлібних продуктів	141,0	124,9	115,9	82
риби та рибних продуктів	17,5	8,4	15,3	87
плодів, ягід та винограду	47,4	29,3	42,1	89
картоплі	131,0	135,4	130,4	99
овочів та баштанних продуктів	102,5	101,7	118,4	116
олії	11,6	9,4	14,3	123

* Розрахунки автора за даними Держкомстату України, 2007 р.

олії

Таблиця 2. Рівень використання сільськогосподарських земель у світі

	Країни світу	Площа ріллі, млн га	Виробництво зернових, млн т	Виробництво зернових культур, т/100 га ріллі
1.	США	174,4	416,2	238,6
2.	Китай	143,3	466,6	325,6
3.	Російська Федерація	121,8	81,8	67,2
4.	Канада	45,7	52,9	115,8
5.	Україна	30,9	29,3	94,8
6.	Франція	18,5	59,6	322,2
7.	Іспанія	13,7	24,5	178,8
8.	Польща	12,1	27,6	228,1
9.	Німеччина	11,9	42,6	358,0
10.	Румунія	9,3	7,5	80,6

* Розрахунки автора за даними Держкомстату України, 2007 р.

Таблиця 3. Динаміка внесення добрив під сільськогосподарські культури в сільськогосподарських підприємствах*

Роки	Внесено під посіви сільськогосподарських культур				Внесено на 1 га посівної площі	
	мінеральні добрива		органічні добрива		мінеральні добрива, (кг)	органічні добрива, (т)
	тис. ц	у % до 1990 року	тис. т	у % до 1990 року		
1990	42416,3	100	257131	100	141	8,6
2001	4009,6	9,5	26534,8	10,3	19	1,3
2003	3789,5	8,9	17448,9	6,8	22	1,0
2005	5579,2	13,2	13245,8	5,2	32	0,8
2006	6993,3	16,5	13027,0	5,1	40	0,7
2007	8964,5	21,1	11910,8	4,6	51	0,7

* Дані Держкомстату України. — Сільське господарство України, 2007. — с. 99.

отримують молока від однієї корови по 7—9 т (США), у нас — 3—3,5 т.

Аналізуючи рівень та ефективність використання українських земель на яких працює 3,6 млн осіб (близько 17% від кількості всього зайнятого населення), слід відмітити, що вона залишається далеко не найкращою (табл. 2). Так, обсяг виробленої в 2008 році валової продукції сільського господарства на суму 104322,8 млн грн. становив лише 72 % від її виробництва у базовому 1990 році. Не в останню чергу таке становище зумовлене значним подрібненням як земельних масивів, так і форм господарювання. Нині на одне село припадає по 2 господарства, з яких 70 % — це фермерські господарства, з середньою чисельністю працівників 2—3 особи, а на одне сільськогосподарське підприємство в середньому припадає до 100 працівників.

Загалом в сільськогосподарських підприємствах та фермерських господарствах працює 30% від зайнятих в сільському господарстві. Решта, 70% працездатного сільського населення, зайняті в особистих підсобних господарствах, переважна більшість яких працює не за фахом, а за потребою, не маючи відповідного рівня знань та досвіду роботи на землі, фінансового забезпечення. В такій ситуації надання переваги землеробству над тваринництвом (оскільки виробництво рослинницької продукції більш прибуткове) є згубним для збереження продуктивності (родючості) земель.

Як наслідок, суттєво погіршується стан земель сільськогосподарського призначення. Зокрема, сьогодні зазнають негативного впливу водної ерозії 13,3 млн га сільськогосподарських угідь (33 % від їх загальної площі), у тому числі 10,6 млн га орних земель. У цілому близько 81% еродованих земель обробляється. У

складі еродованих земель обліковується 4,5 млн га середньо- і сильно змитих, в тому числі 68 тис. га тих, що повністю втратили гумусовий горизонт.

Практично по всій території України спостерігається тенденція щодо зниження якості й родючості, а разом з цим і продуктивності сільськогосподарських земель та погіршення їх екологічного стану. Тобто наслідки господарювання в екологічному відношенні є катастрофічними. Одним із найбільш ефективних

шляхів щодо поновлення родючості земель і досі залишається їх удобрення. Хоча обсяги внесення мінеральних добрив (табл. 3) і мають сьогодні тенденцію до збільшення (це при зменшенні загальної посівної площі під сільськогосподарські культури на 59%, з 30056 тис. га до 17678 тис. га), проте ще є недостатніми. До того ж кількість внесення органічних добрив й надалі зменшується, а в особистих підсобних господарствах — ведеться ненормовано. Вапнування кислих ґрунтів та гіпсування засоленних земель також зменшується.

Нині якість продукції не лише суспільного, але й приватного секторів повинна узгоджуватися із вимогами та стандартами СОТ. Для цього у господарствах необхідно оптимізувати спосіб використання земель та територіальну організацію сільського господарства з врахуванням природного потенціалу земель, а також сформувати спеціалізовані зони (регіони). При цьому із посиленням спеціалізації регіонів збільшуватимуться як обсяги, так і ефективність сільськогосподарського виробництва, яке в свою чергу залежить від структури земельного фонду, родючості ґрунтів та рівня використання земель.

В Україні сільське господарство розвивалось на землях з найбільш сприятливими умовами та донедавна мало чітку територіальну спеціалізацію виробництва. Такий підхід передбачав раціональне використання земель, що у свою чергу підвищувало продуктивність сільськогосподарського виробництва. Втім за останні 15 років замість вдосконалення та поглиблення виробленої регіональної спеціалізації відбулось порушення міжрегіональних зв'язків, зміна структури господарських відносин та зміщення акцентів в сторону виробництва лише ліквідної сільськогосподарської продукції, що

призвело до деформації зон товарного виробництва.

Проведені дослідження стосовно використання земель сільськогосподарського призначення довели, що основними користувачами зазначених земель в розрізі регіонів України є виробники товарної продукції рослинництва і тваринництва, а це в переважній більшості сільськогосподарські підприємства. Так, із загальної кількості сільськогосподарських угідь (41650 тис. га) станом на 1.01. 2008 р. до сільськогосподарського виробництва залучено 36754 тис. га, з яких у користуванні сільськогосподарських підприємств перебуває 57 % (21047 тис. га, в тому числі ріллі 19397,6 тис. га). Виходячи з цього, в основу для розгляду регіональної спеціалізації взято сільськогосподарські підприємства. При цьому в рослинництві розглядалося виробництво зернових (зернові та зернобобові культури), олійних (соняшник), технічних (цукровий буряк)

культур та картоплі; відповідно у тваринництві — скотарство, свинарство, птахівництво та вівчарство. Одержані результати дозволили обґрунтувати рівень та напрями спеціалізації регіонів за їх виробничим типом. Так, якщо в 2006 році тільки в 6 регіонах країни основним напрямом спеціалізації було тваринництво, а в 19 — рослинництво, то в 2008 році їх стало 10 та 15 відповідно. До того ж в рослинництві залишається домінантним зерновий напрям, а в тваринництві змістилися пріоритети в сторону птахівництва.

У регіональному розрізі ситуація має такий вигляд: вісь, що проходить в напрямі з північного сходу на південний захід, охоплює регіони зі спеціалізацією на зерновому рослинництві, а в напрямі з північного заходу на південний схід з переважаючою спеціалізацією тваринницького птахівництва.

Рівень спеціалізації визначався за формулою [2], а результати рівня спеціалізації регіонів занесено в табл. 4:

$$K_c = 100 / \sum u_i (2_i - 1),$$

де, K_c — коефіцієнт спеціалізації;

Таблиця 4. Динаміка рівня спеціалізації регіонів по виробництву сільськогосподарської продукції*

Адміністративні області	2006 р.		2008 р.	
	K_c **	P_c ***	K_c **	P_c ***
АР Крим	0,26	низький	0,29	низький
Вінницька	0,25	низький	0,28	низький
Волинська	0,23	низький	0,24	низький
Дніпропетровська	0,24	низький	0,26	низький
Донецька	0,20	низький	0,20	низький
Житомирська	0,26	низький	0,28	низький
Закарпатська	0,22	низький	0,20	низький
Запорізька	0,27	низький	0,27	низький
Івано-Франківська	0,26	низький	0,27	низький
Київська	0,24	низький	0,25	низький
Кіровоградська	0,32	середній	0,32	середній
Луганська	0,26	низький	0,26	низький
Львівська	0,25	низький	0,25	низький
Миколаївська	0,30	середній	0,31	середній
Одеська	0,30	середній	0,38	середній
Полтавська	0,25	низький	0,27	низький
Рівненська	0,22	низький	0,21	низький
Сумська	0,27	низький	0,33	середній
Тернопільська	0,28	низький	0,30	середній
Харківська	0,24	низький	0,34	середній
Херсонська	0,33	середній	0,30	середній
Хмельницька	0,27	низький	0,28	низький
Черкаська	0,22	низький	0,27	низький
Чернівецька	0,20	низький	0,22	низький
Чернігівська	0,32	середній	0,33	середній

* Розрахунки автора за даними Держкомстату України, 2006—2008 рр.

** K_c — коефіцієнт спеціалізації регіону.

*** P_c — рівень спеціалізації регіону.

u_t — питома вага товарної продукції окремих галузей;

i — порядковий номер питомої ваги товарної продукції в ранжированому ряду.

Результати дослідження доводять, що протягом 2006 — 2008 рр. в Україні не було жодного регіону з високим рівнем спеціалізації ані в рослинництві, ані в тваринництві, тоді як середній рівень спеціалізації був характерним для 8 регіонів (рослинництво — зерновий напрям), для решти — низький рівень спеціалізації (табл. 4).

Якщо в структурі товарної продукції рослинництва питома вага зернових утримує оптимальний рівень (35%), то в структурі товарної продукції тваринництва питома вага виробництва яловичини і молока поступово зменшується (з 13,1 до 10,8% та з 7,6 до 6,7% відповідно), при поступово зростаючій частці виробництва м'яса птиці (з 12,2 % до 18,5 %) та свинини (з 6% до 6,6%). У регіональному розрізі рівень спеціалізації за останні три роки дещо підвищився.

Порівняння рівня спеціалізації з рівнем ви-

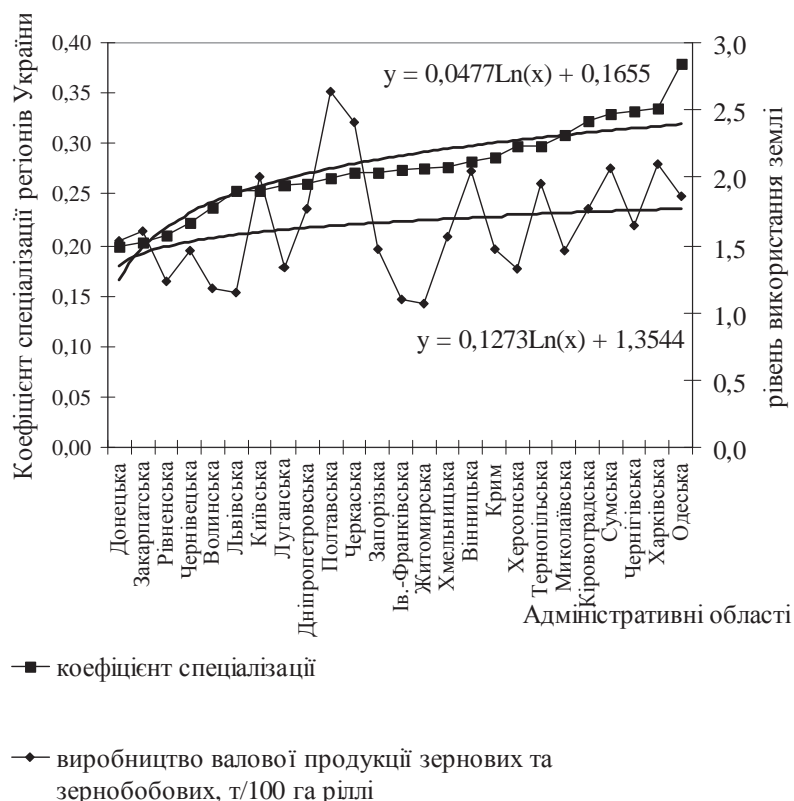

Рис. 1. Регіональна залежність між рівнем використання земель сільськогосподарського призначення та спеціалізацією

користання земель, зокрема ріллі (відношення виробленої валової продукції зернових та зернобобових на 100 га), в розрізі адміністративних областей дозволило встановити відповідну логарифмічну залежність (рис. 1). При цьому встановлено регіони, в яких надмірне виробництво сільськогосподарської продукції не узгоджується з природно-зональним використанням земель. До цих регіонів віднесено Київську, Полтавську, Черкаську та Вінницьку області.

Таке споживацьке використання земель сільськогосподарського призначення дає тимчасовий економічний результат та веде до подальшого загострення не тільки економічних, але й екологічних проблем. Зокрема, при домінуванні виробництва зернових та технічних культур останнім часом суттєво збільшилась частка олійних культур (у середньому в 6 разів зросли посівні площі сої та рапсу), що значно виснажує землі. Поряд з цим зменшується поголів'я ВРХ, яке, крім іншого, є ще й одним із шляхів поповнення органічних добрив.

При подальшому збереженні даної тенденції розвитку сільського господарства слід очікувати зниження урожайності сільгоспкультур до рівня природної родючості ґрунту, скорочення поголів'я худоби з переорієнтацією

на менш затратне виробництво птиці в суспільному секторі та виробництво свинини в особистих приватних господарствах України.

ВИСНОВОК

Безумовно, застосовувати досягнення в області конкурентоздатності сільськогосподарської продукції, розроблені в інших країнах, в Україні практично неможливо з огляду на відмінності у природно-кліматичних умовах, продуктивність сільськогосподарських земель і рівень розвитку сільського господарства [3]. Проте деякі теоретичні моменти варто взяти до уваги, зокрема підходи щодо формування моделі економічного розвитку продуктивних сил сільського господарства на базі оптимального використання стратегічного потенціалу земель регіонів та потенціалу галузей сільського господарства. Це дозволить більшості регіонам зорієнтуватись у виробничому просторі при виборі спеціалізації, формуванні спеціалізованих товарних сільськогосподарських підприємств з виробництва сільгосппродукції, що

в цілому сприятиме підвищенню якості сільськогосподарської продукції до стандартів СОТ та посиленню конкурентоздатності вітчизняної сільгосппродукції на світових ринках.

Разом з тим, формування стратегічного потенціалу в сільськогосподарському виробництві повинно здійснюватися з урахуванням принципів екологічної безпеки виробництва продукції, технологічності, надійності, універсальності технічних засобів, ресурсо-, та енергоощадливості, відповідності вимогам комплексної механізації, автоматизації та комп'ютеризації процесів як основи земле- та ресурсозбереження.

Література:

1. За даними Державного земельного кадастру України. — К.: Держкомзем України, 01.01.2008 р.
 2. Попович И.В. Методика экономических исследований в сельском хозяйстве. — М.: Экономика, 1973. — С. 103.
 3. Мартин А., Погурельський С. Земельна політика України: стратегія адаптації до вимог Європейського Союзу // Землепорядний вісник. — 2006. — № 1. — С. 50—52.
- Стаття надійшла до редакції 15.12.2009 р.